

Zbrodnia Pomorska 1939 roku w leśnych krajobrazach – problemy ochrony pamięci historycznej i zagospodarowania lasu

The Pomeranian Crime of 1939 in forest landscapes – problems of protecting historical memory and forest management

Elżbieta Ostasz

Badaczka niezależna

e-mail: e.o.ostaszc@gmail.com

Abstract. The objective of this study was to assess the cultural heritage value of 85 forest memorial landscapes of the Pomeranian Crime of 1939. To achieve this, we aimed to (1) locate the execution sites and graves of the victims of this crime in the forest areas managed by the Pomeranian and Kuyavian-Pomeranian Regional Directorates of the State Forest Administration (pl. *Lasy Państwowe*) in northern Poland and (2) determine the degree of cultural heritage protection in these areas and the impact of forest management on the value of this heritage. Our study is based on the cartographic resources of the Bureau of Forest Management and Geodesy and the National Heritage Institute (Poland). The value of cultural heritage was determined using a cultural heritage valuation form. Our results show that all inventoried sites have a unique historical, social and symbolic value. About 60% of the sites were not included in the register of cemeteries and war graves and are not protected by any of the legal forms of cultural heritage protection. The inclusion of a site in a form of cultural heritage protection proved to be insignificant for the preservation of the cultural heritage of the site. The possibility of preserving this value in forest landscapes exists in both protective and special forests as well as in commercial forests, regardless of the general management practise in a given forest area, although studies have shown that non-standard management activities contribute to their aesthetic value. The most important factor in protecting the cultural heritage of forest memorial areas has proven to be the involvement of various state and local government institutions as well as schools, voluntary organisations and museums – both in the process of commemorating the Pomeranian Crime of 1939 and its victims and in activities aimed at preserving the material values of the associated sites.

Słowa kluczowe: krajobraz leśny, krajobraz kulturowy, dziedzictwo kulturowe, zagospodarowanie lasu, Zbrodnia Pomorska 1939

Keywords: forest landscape, cultural landscape, cultural heritage, forest management, the Pomeranian Crime of 1939

1. Wprowadzenie

Obszary zarządzane przez Państwowe Gospodarstwo Leśne „Lasy Państwowe”, które stanowią 77% powierzchni lasów kraju, (GUS 2023) obejmują również znaczną część dziedzictwa kultury materialnej i niematerialnej Polski. W lasach Pomorza Gdańskiego, Nadwiślańskiego oraz części Kujaw zarządzanych przez RDLP w Gdańsku i Toruniu znajdują się obiekty i obszary reprezentujące różnorodne kategorie zabytków, takie jak krajobrazy kulturowe, zespoły rezydencjonalne, budynki sakralne, obiekty techniki, fortyfikacje, cmentarze, a także miejsca pamięci narodowej. Wśród nich wyróżniają się obszary o unikalnej wartości historycznej i społecznej będące depozytem pamięci o Zbrodni Pomorskiej 1939 roku i jej ofiarach. Stanowią one

krajobrazy łączące materialne składniki środowiska przyrodniczego i kulturowego z komponentem niematerialnym, takim jak pamięć. Są to krajobrazy – symbole, ważne nie tylko dla ochrony pamięci o cywilnych ofiarach II wojny światowej, ale i dla tożsamości kulturowej mieszkańców Pomorza, Polski i Europy. Jednocześnie posiadają one wyjątkową wartość historyczną, jako dokumenty terroru niemieckiego w okupowanej Polsce (ryc. 1, 2).

Zbrodnia Pomorska 1939 roku, trwająca od pierwszych dni II wojny światowej do stycznia 1940 roku, przez historyków uznawana jest za pierwszą zbrodnię ludobójstwa popełnioną przez Niemców w trakcie tego konfliktu zbrojnego. Stanowiła ona wstępną fazę eksterminacji ludności Pomorza (Kobiałka i in. 2024; Tomkiewicz 2024). Ponad 20% spośród około 400

znanych obecnie miejsc tej zbrodni znajduje się na terenach leśnych zarządzanych przez RDLP w Gdańsku i Toruniu.

Sprawcami mordów określanych współcześnie terminem Zbrodni Pomorskiej 1939 roku byli członkowie kilku niemieckich formacji mundurowych: Einsatzgruppe V i Einsatzkommando 16 – specjalnych samodzielnych grup operacyjnych niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa, które od września do końca listopada 1939 roku działały na Pomorzu za linią frontu, a także kilku jednostek specjalnych Die Schutzstaffel der NSDAP (SS). Kluczową rolę w zbrodni odegrała paramilitarna formacja Volksdeutscher Selbstschutz – Samoobrona Obywateli Narodowości Niemieckiej, podległa SS. Po zakończeniu działań wojennych w 1939 roku zadania wymienionych jednostek przejęła niemiecka policja państwowa. Zadania te polegały na usunięciu „elementów nastawionych wrogo do Rzeszy” oraz „warstwy kierowniczej społeczeństwa w Polsce”, a następnie na wysiedleniu ludności, która „nie nada-

wała się do germanizacji” (Wardzyńska 2009; Mazanowska i Ceran 2021; Kobiółka i in. 2024). Zasadniczym celem eksterminacji polskiej ludności Pomorza było przekształcenie tego regionu w „czystą rasowo” część Prus Zachodnich.

Według szacunków Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Bydgoszczy, od początku września do końca 1939 roku, na Pomorzu, Niemcy zamordowali co najmniej 35 000 cywilów, w tym nauczycieli, duchownych, ziemian, kupców, rolników i rzemieślników, osoby zrzeszone w polskich organizacjach społecznych, a także co najmniej 76 polskich leśników (Ceran 2022; Chrzanowski 2022). Ofiarami byli również Żydzi, Romowie i Niemcy, w tym osoby niepełnosprawne, chore psychicznie oraz przeciwnicy ideologii nazistowskiej. Wśród ofiar zbrodni w Lasach Piaśnickich znalazły się również całe rodziny polskie wysiedlone z Rzeszy (Tomkiewicz 2017). Faktyczna liczba ofiar najprawdopodobniej nigdy nie zostanie ustalona. Po wojnie w pełni zidentyfikowano jedynie około 10 000 osób.

Rycina 1. Lasy Piaśnickie, syn majora Edwarda Łakomego (ofiary Zbrodni Pomorskiej 1939 roku) uczestniczący w mszy świętej w miejscu niemieckiej zbrodni, data i autor zdjęcia nieznani. Źródło: Muzeum Piaśnickie w Wejherowie
Figure 1. Forests of Piaśnica, son of Major Edward Łakomy (victim of the Pomeranian Crime of 1939) participating in a holy mass at the site of the German crime, date and author of the photo unknown. Source: Museum of Piaśnica in Wejherowo

Rycina 2. Lasy Piaśnickie, pomnik leśników pomordowanych w czasie Zbrodni Pomorskiej 1939 roku, zdj. Marek Jasiński. Źródło: Muzeum Piaśnickie w Wejherowie

Figure 2. Forests of Piaśnica, memorial to the foresters murdered during the Pomeranian Crime of 1939, photo by Marek Jasiński. Source: Museum of Piaśnica in Wejherowo

Eksterminację ludności Pomorza zaplanowano jeszcze przed rozpoczęciem wojny, a następnie przeprowadzono według ściśle określonych metod. Sprawcy opierali się na listach proskrypcyjnych przygotowanych przez urzędy niemieckie wiosną 1939 roku. Na listy te wpisano dane około 8700 obywateli polskich odznaczających się „fanatyczną polskością”, którzy mieli zostać aresztowani po wybuchu wojny. Jesienią 1939 roku listy te uzupełniano (Borchers 2011; Chrzanowski 2022). Pacjenci szpitali psychiatrycznych byli ofiarami realizowanej przez nazistów od września 1939 roku, zarówno na terenie Rzeszy, jak i w krajach przez nią okupowanych, polityki polegającej na fizycznej „eliminacji życia niewartego życia”. Działaniom tym nadano kryptonim „Aktion T4” (Sobański 2019).

Lokalizacja popełnionych morderstw została z reguły ściśle zaplanowana – zgodnie z wytycznymi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, fizyczna eksterminacja ludności cywilnej miała zostać przeprowadzona w miejscach znajdujących się na uboczu, takich jak: tereny leśne, parki, cmentarze, poligony, nieczynne żwirownie, rowy przeciwartyleryjskie i strzeleckie, rowy odwadniające, a także naturalne obniżenia terenu. Miejsca te najczęściej położone były w pobliżu dróg i linii kolejowych (Wardzyńska 2009; Ceran i in. 2018; Kobialka i in. 2024).

W 1943 roku Niemcy rozpoczęli zacieranie śladów, co miało związek z odkryciem i nagłośnieniem zbrodni katyńskiej oraz

z zatrzymaniem niemieckiej ofensywy na terenie ZSRR. Ponadto, w 1943 roku na konferencji w Teheranie przedstawiciele państw koalicji antyhitlerowskiej ogłosili, że „mordercy cywilnych mieszkańców doczekają się zasłużonej kary za swoje czyny, po wojnie zostaną odnalezieni i osądzeni”. W tej sytuacji Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy rozpoczął przygotowania do akcji zacierania śladów zbrodni na ludności cywilnej, tzw. akcji 1005. Akcja ta na Pomorzu została przeprowadzona w 1944 roku przez tzw. Sonderkommando 1005, które zniszczyło ciała ofiar (m.in. poprzez spalenie) z około 30 miejsc pochówku, w tym z grobów znajdujących się w Lasach Piaśnickich koło Wejherowa, w Lasach Szpęgawskich koło Starogardu, w Lesie Barbarka koło Torunia oraz w Mniszku koło Świecia. W miejscu zniszczonych mogił i ukrycia prochów ludzkich niejednokrotnie sadzono drzewa (Ceran i in. 2018).

2. Cel badań

Celem pracy było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania badawcze: w których kompleksach leśnych zarządzanych przez RDLP w Gdańsku i Toruniu znajdują się miejsca związane ze Zbrodnią Pomorską 1939 roku, w jaki sposób zagospodarowano te obszary i jakie metody zagospodarowania lasu są na nich stosowane, a także jakie są ich wartości zabytkowe

i znaczenie dla pamięci narodowej. Informacje o lokalizacji miejsc pamięci Zbrodni Pomorskiej w lasach Pomorza Gdańskiego, Nadwiślańskiego i Kujaw, rozproszone w wielu źródłach, nie zostały do tej pory ujęte w jednym zestawieniu. Dotychczas w Polsce nie podjęto również badań dotyczących oceny zabytkowych wartości miejsc pamięci znajdujących się na terenach leśnych, a także oceny wpływu prowadzonej gospodarki leśnej na zachowanie tych wartości.

Główna hipoteza badawcza jest następująca: sposoby zagospodarowania i przyjęte metody hodowli i ochrony lasu stosowane na obszarach leśnych, na których zlokalizowane są krajobrazy pamięci mają wpływ na stopień zachowania zabytkowych wartości tych krajobrazów.

Hipotezy szczegółowe:

1. istnieją sposoby zagospodarowania lasu, które umożliwiają zachowanie najwyższych wartości zabytkowych leśnych krajobrazów pamięci,
2. różne metody hodowli lasu stosowane w leśnych krajobrazach pamięci pozwalają na ochronę wartości zabytkowych w zróżnicowanym stopniu,
3. leśne krajobrazy pamięci chronione poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomych lub do wojewódzkiej ewidencji zabytków charakteryzują się najwyższą wartością zabytkową.

3. Metodologia badań

Obszar badań stanowił teren Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Gdańsku i Toruniu, który obejmuje większość obszaru przedwojennego województwa pomorskiego ze stolicą w Toruniu, w granicach z 1939 roku.

Pierwszy etap prac objął dokładną lokalizację obszarów będących przedmiotem opracowania. Na wstępie analizie poddano zasoby Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz Biura Urządzenia Lasu i Geodezji Leśnej (Bank Danych o Lasach 2024; Narodowy Instytut Dziedzictwa b.d.), a także ewidencję obiektów dziedzictwa kultury w lasach, którą udostępniła Generalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Warszawie. Zdecydowaną większość informacji pozyskano na kolejnym etapie – z „Programów ochrony przyrody” stanowiących element Planów Urządzenia Lasu (RDLP 2022; RDLP 2024) nadleśnictw znajdujących się w granicach opracowania oraz z ewidencji grobów i cmentarzy wojennych województwa kujawsko-pomorskiego i województwa pomorskiego (Kujawsko-Pomorski Urząd Wojewódzki w Bydgoszczy 2024; Pomorski Urząd Wojewódzki w Gdańsku 2024). Pozyskane informacje uzupełniono o dane odnalezione w literaturze przedmiotu, m.in. wydawnictwach Instytutu Pamięci Narodowej oraz na stronach internetowych prowadzonych m.in. przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Na podstawie informacji pozyskanych z powyższych źródeł określono dokładną lokalizację kompleksów leśnych, w których znajdują się obszary związane ze Zbrodnią Pomorską 1939 roku, w tym miejsca straceń, mogiły i miejsca upamiętnienia. Zdaniem większości historyków zajmujących się tą problematyką, identyfikacja wszystkich obszarów, w których

znajdują się miejsca zbrodni i mogiły ofiar Zbrodni Pomorskiej jest niemożliwa ze względu na brak podstawowych informacji źródłowych. Archiwum Selbstschutzu Niemcy zniszczyli jeszcze w 1939 roku, a w latach 1942–1944 metodycznie zacierali ślady (Ceran i in. 2018).

Miejsca straceń ludności cywilnej i mogiły zlokalizowane w głębi lasów, do których wstępu zabraniano pod groźbą śmierci, były odnajdywane w trakcie wojny lub po jej zakończeniu dzięki nielicznym świadkom. Jednym z nich był Henryk Bolcek, w 1939 roku leśniczy w Trzyczynie koło Bydgoszczy, który z ukrycia obserwował niemieckich funkcjonariuszy dokonujących egzekucji kilkuset osób. Leśniczy Bolcek z narażeniem życia sporządził i przechował do 1945 roku plan, na którym oznaczył lokalizację odnalezionych mogił, dzięki czemu tuż po zakończeniu wojny przeprowadzono pierwszą ekshumację i identyfikację ofiar (Chrzanowski 2022). Inne miejsca pochówku ofiar, jak to ukryte w lesie koło Raciniewa na terenie Nadleśnictwa Toruń, odnaleziono przypadkowo kilkadziesiąt lat po zakończeniu wojny (Ławniczak 2020). Istnieją również zapisy relacji bezpośrednich i pośrednich świadków Zbrodni Pomorskiej, które pozwalają przypuszczać, że w lasach Pomorza Gdańskiego i Kujaw wciąż znajdują się ślady masowych mordów, rzeczy osobiste należące do ofiar oraz ich szczątki. Hipotezę tę potwierdziły wyniki badań, które przeprowadzono w 2022 roku w Dolinie Śmierci koło Chojnic oraz w 2023 roku w Lesie Szpęgawskim nieopodal Starogardu Gdańskiego przy udziale m.in. archeologów, specjalistów medycyny sądowej i kryminalistyki (Kobiałka i in. 2024).

Na kolejnym etapie badań dla każdego ze zidentyfikowanych krajobrazów pamięci określono takie cechy, jak sposób zagospodarowania lasu, wartości zabytkowe oraz poziom ochrony. Szczegółowo określono następujące cechy z zakresu zagospodarowania lasu: adres leśny, powierzchnię wydzielenia leśnego, typ prowadzonej gospodarki leśnej, typ siedliskowy lasu, powierzchniowe utwory geologiczne, gatunek drzew panujących i ich wiek, a także obecność infrastruktury. Dane te pozyskano z Banku Danych o Lasach (Bank Danych o Lasach 2024).

Kolejnym etapem badań była ocena wartości zabytkowej każdego z obszarów, która była wypadkową wartości historycznej, naukowej, niematerialnej, estetycznej oraz technicznej, zgodnie z metodą oceny wartości zabytków architektury przedstawionej przez Witwickiego (2007). Metodę tę zmodyfikowano poprzez wprowadzenie pięciostopniowej oceny wyrażonej liczbowo od 0 do 4, a także dostosowano do specyfiki krajobrazów leśnych będących dodatkowo obszarami pamięci, w oparciu o wyniki prac z zakresu ochrony i konserwacji zabytków (Szymgin 2018), ochrony krajobrazu kulturowego i architektury krajobrazu (Bogdanowski 1976) oraz leśnictwa (Gwiazdowicz, Wiśniewski 2014).

Wartość historyczną krajobrazów pamięci określono na podstawie oceny autentyczności i integralności substancji zabytkowej oraz na podstawie oceny wartości obszaru jako dokumentu historii. Wysoką wartość historyczną reprezentują m.in. drzewostany posadzone krótko przed 1939 r. lub starsze, formy upamiętnienia ofiar zbrodni pochodzące z okresu wojny lub z okre-

su pierwszych ekshumacji. Jest ona szczególnie wysoka w przypadku miejsc i obiektów bezpośrednio związanych z ważnymi postaciami historycznymi, dodatkowo mogą ją wzmocnić niezwerifikowane opowieści i legendy (Witwicki 2007).

O wartości naukowej krajobrazów pamięci decyduje ich wartość jako przedmiotu badań. Substancja materialna tych krajobrazów zachowuje szczątki ofiar i niejednokrotnie nadal nosi ślady zbrodni. Zakres możliwych do przeprowadzenia badań nad tą materią dynamicznie się powiększa dzięki coraz bardziej zaawansowanym technicznie narzędziom badawczym, stosowanym m.in. w archeologii, medycynie sądowej, kryminalistyce, a także forensyce – dyscyplinie, w obrębie której rozwija się różnorodny dziedziny naukowe, takie jak: patologia, serologia, entomologia, mikrobiologia, botanika, chemia, balistyka, a także stosowane przez te dziedziny metody. Badaniom naukowym poddawane są również niematerialne wartości tych miejsc, analizowane za pomocą metod stosowanych przez etnologię i antropologię kulturową (Smykowski 2019; Kobiałka i in. 2024). Wartość naukową obiektów i miejsc zabytkowych podnosi ich wartość edukacyjna (Witwicki 2007).

Niematerialna wartość krajobrazu pamięci odnosi się do wartości symbolu i tradycji miejsca, a także wartości dokumentu o wydarzeniach dla tożsamości lokalnej i ponadlokalnej. Wartość ta jest szczególnie wysoka w przypadku krajobrazów, którym nadano charakter przestrzeni sakralnej, a także w przypadku krajobrazów o szczególnej sile oddziaływania emocjonalnego. Historia, która wydarzyła się w leśnych krajobrazach Zbrodni Pomorskiej 1939 roku, a zwłaszcza świadomość tragedii jej niewinnych ofiar, z reguły wśród odbiorców wywołuje silne uczucia, które mogą być wzmocnione poprzez estetyczne cechy przestrzeni. Obecność w tych miejscach stanowi duże przeżycie, porównywane do „wejścia do Hadesu” (Barański 2018).

Ocena wartości estetycznej leśnych krajobrazów pamięci odnosi się zarówno do form będących efektem świadomej twórczości, takich jak układ przestrzenny, kompozycja wnętrza krajobrazowych, rzeźby i pomniki, obiekty sakralne (ołtarze, kapliczki, krzyże), jak i do form spontanicznych i naturalnych, takich jak grupy starodrzewu. Ocenie podlegają trwałe cechy plastyczne i funkcjonalne dotyczące m.in. form upamiętnienia, drzewostanu, infrastruktury i krajobrazu. Wartość estetyczna jest najwyższa w przypadku obiektów będących dziełami o wybitnych walorach artystycznych, które odzwierciedlają swoją epokę. Wysoką wartością estetyczną wyróżniają się także fragmenty krajobrazu o przemyślanej kompozycji, a także miejsca o wybitnej sile oddziaływania estetycznego, np. monumentalne, ekspresyjnie skonstrastowane z krajobrazem lub malownicze, harmonijnie powiązane z naturalnymi formami otoczenia (Witwicki 2007). Wśród kryteriów oceny estetycznej samych drzewostanów znalazły się ich struktura gatunkowa i stopień bioróżnorodności, a także stopień intensywności i powierzchnia zabiegów gospodarczych (Gwiazdowicz, Wiśniewski 2014; Dudek 2017; Gundersen, Frivold 2008; Janeczko 2011).

Wartość techniczną krajobrazów pamięci oceniono na podstawie oceny wartości technicznej poszczególnych elementów materialnych, takich jak: formy upamiętnienia, drzewostan, krajobraz, infrastruktura – w tym dróg i szlaków turystycznych, oznakowania, zagospodarowania turystycznego. Wartość techniczna jest szczególnie wysoka w przypadku krajobrazów, w których przeprowadzono naprawę lub renowację pomników i infrastruktury, a drzewostan cechuje wysoka zdrowotność, stabilność oraz stan sanitarny.

Następny etap prac polegał na ocenie poziomu ochrony wartości materialnych i niematerialnych krajobrazów będących przedmiotem badań, w tym ich statusu prawnego jako zabytków oraz poziomu ochrony pamięci. Informacje oparto na wynikach badań terenowych i danych pochodzących z zasobów Narodowego Instytutu Dziedzictwa, a także z informacji udostępnianych przez jednostki samorządu, poszczególne nadleśnictwa, placówki oświatowe i instytucje kultury oraz z mediów informacyjnych o zasięgu lokalnym i regionalnym. Ostatnim etapem badań było przeprowadzenie analizy wyników oraz ich interpretacja.

4. Wyniki

Na obszarze badań zinwentaryzowano i przeanalizowano 85 kompleksów leśnych, w których zlokalizowane są miejsca związane ze Zbrodnią Pomorską 1939 roku (ryc. 3). Znajdują się one na terenie administrowanym przez 29 nadleśnictw: 7 nadleśnictw z obszaru RDLP w Gdańsku i 22 nadleśnictwa RDLP w Toruniu.

Wśród zinwentaryzowanych powierzchni dominują lasy, w których znajdują się pojedyncze mogiły lub pomniki o powierzchni mniejszej od wydzielenia leśnego (60 obszarów), natomiast obszary, w których mieszczą się zespoły mogił i formy upamiętnienia zajmujące kilka lub kilkanaście wydzieleń leśnych stanowią 25 obszarów. Łączna powierzchnia wydzieleń, w których znajdują się objęte badaniami miejsca Zbrodni Pomorskiej 1939 roku, wynosi ponad 550 hektarów, natomiast łączna powierzchnia zajęta przez same mogiły i inne formy upamiętnienia wynosi poniżej 1 hektara. Pojedyncze mogiły wraz z bezpośrednim otoczeniem zajmują około 0,1 hektara, natomiast miejsca największych egzekucji zajmują powierzchnię kilkunastu – kilkudziesięciu hektarów i są to: Las Szpęgawski, Lasy Piaśnickie, Las Skrwileński w Raku, Las w Mniszku k. Świecia, Las Karolewski, Las nad jeziorem Borówno k. wsi Augustowo, Las Gdański k. Bydgoszczy, Las Barbarka k. Torunia.

Sposób wydzielenia obszarów Zbrodni Pomorskiej 1939 roku z przestrzeni leśnej i funkcje lasu określone w planach urządzenia lasu są zróżnicowane. W 3 przypadkach miejsca te stanowią odrębne wydzielenia leśne o funkcji nieczynnego cmentarza, w jednym przypadku wydzielenie to pełni funkcje parku, a w kolejnym przypadku jest to działka, na której zlokalizowano siedzibę leśnictwa.

W 77 przypadkach obszary pamięci stanowią część większego wydzielenia leśnego o funkcji gospodarczej lub ochron-

nej, zaś w 5 przypadkach krajobraz pamięci stanowi mozaikę wydzieli pełniących różnorodne funkcje – nieczynnego cmentarza, gospodarczą lub ochronną. Funkcja ochronna lasu występuje w przypadku 50 omawianych obszarów, natomiast funkcja gospodarcza – w przypadku 33 obszarów. Wśród lasów ochronnych dominują lasy należące do wielofunkcyjnych lasów ochronnych (33 obszary), 8 obszarów należy do lasów specjalnych, a 3 obszary stanowią połączenie lasów specjalnych i la-

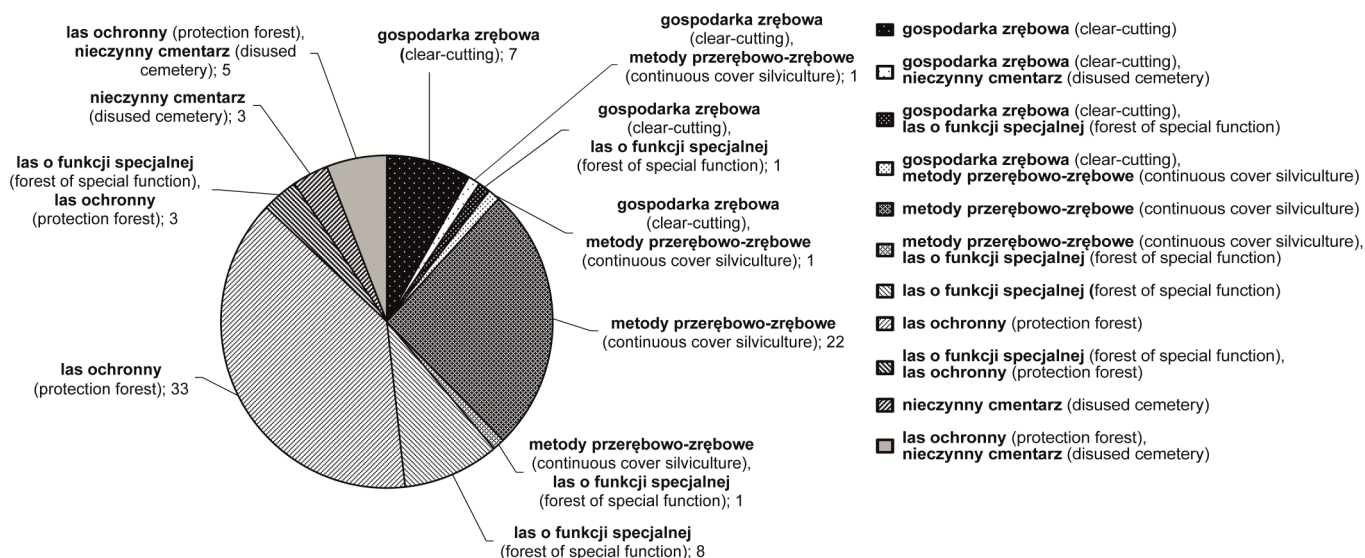
sów ochronnych. Wśród lasów gospodarczych dominują drzewostany użytkowane w sposób przerębowo-zrębowy (22 obszary), zaś zrębowy sposób gospodarowania przyjęto dla 7 obszarów (ryc. 4).

Przeprowadzona ocena wartości zabytkowej leśnych obszarów Zbrodni Pomorskiej na terenie objętym badaniami wykazała jej silne zróżnicowanie. Stwierdzono, iż ponad połowa badanych obszarów (45) charakteryzuje się niską wartością zabytko-

Rycina 3. Miejsca Zbrodni Pomorskiej 1939 roku w lasach Pomorza i Kujaw w zarządzie regionalnych dyrekcji Lasów Państwowych w Gdańsku i Toruniu. Źródło: Ostasz 2024

Figure 3. Sites of the Pomeranian Crime of 1939 in the forest areas of Pomerania and Kuyavia managed by the regional directorates of the Polish State Forest Administration in Gdańsk and Toruń. Source: Ostasz 2024

Rycina 4. Główne funkcje lasu w leśnych krajobrazach pamięci Zbrodni Pomorskiej 1939 roku na obszarze badań.
Źródło: Ostasz 2024

Figure 4. Major forest functions in the forest memorial landscapes of the Pomeranian Crime of 1939 in the study area.
 Source: Ostasz 2024

wą, 33 obszary cechuje wartość wysoka, a 7 obszarów – wybitna. Najniższą wartością zabytkową charakteryzują się obszary o znikomej wartości estetycznej i technicznej, w których kompozycja krajobrazu podporządkowana jest gospodarczej funkcji lasu, a proste i pozbawione artystycznego wyrazu pomniki otacza monotony, z reguły jednogatunkowy drzewostan. Wysoka wartość zabytkowa dotyczy obszarów, w których kompozycja krajobrazu oraz formy upamiętnienia odznaczają się pod względem estetycznym, a otaczający las lub jedynie grupy najbliższych drzew charakteryzuje wyższy stopień naturalności. Najwyższa ocena dotyczy 7 obszarów, które wyróżniają się wysoką wartością materialną (estetyczną i techniczną) oraz wysoką lub wybitną wartością historyczną i niematerialną. Są to: Lasy Kaliskie k. Kartuz, Las Szpegawski, Lasy Piańskie, Las w Mniszku k. Świecia, Lasy Gniewkowskie, Las Gdański k. Bydgoszczy, Las Barbarka k. Torunia.

Na podstawie przeprowadzonej oceny poziomu ochrony wartości materialnych stwierdzono, iż 8 spośród wszystkich obszarów nie zostało ujętych w żadnej ewidencji zabytków i nie zostało wyróżnionych w planach urządzenia lasu nadleśnictw (PUL). Niemal połowa obszarów (42 obszary) chroniona jest w stopniu niskim, polegającym jedynie na wyróżnieniu danego obszaru w PUL. W stopniu średnim chronione jest 8 obszarów, poprzez ujęcie ich w PUL i zapis w karcie cmentarza zabytkowego. Wpisanie obiektu do wojewódzkiej ewidencji zabytków lub / i do ewidencji grobów i cmentarzy wojennych, które przyjęto za ochronę w stopniu wysokim, dotyczy 27 obszarów. Żaden z obszarów nie został ujęty w rejestrze zabytków nieruchomych, który stanowi najwyższą formę ochrony zabytków w Polsce.

Na podstawie przeprowadzonej oceny poziomu ochrony pamięci stwierdzono, iż w przypadku jednego obszaru nie jest podtrzymywana pamięć o tragicznej historii tego miejsca.

W przypadku 18. obszarów działania upamiętniające podejmowane są wyłącznie przez pracowników miejscowych nadleśnictw. W wysokim stopniu pamięć kultywowana jest na 31 badanych obszarach, głównie w formie uroczystości organizowanych zarówno przez nadleśnictwa, jak i władze samorządowe. Również w przypadku 31 obszarów ochrona pamięci odbywa się poprzez działania realizowane przez nadleśnictwa, samorządy, jak również szkoły i parafie rzymskokatolickie, a 4 obszary są obiektem troski zarówno powyższych podmiotów, jak i stowarzyszeń, wolontariuszy i muzeów – w tych przypadkach poziom ochrony pamięci uznano za unikatowy.

Badanie korelacji Pearsona pomiędzy otrzymanymi wynikami wykazało słabą zależność pomiędzy typem gospodarki leśnej a uśrednioną wartością materialną i niematerialną obszarów pamięci (0,18). Najsilniejsze wykryte korelacje dotyczą poziomu ochrony pamięci i wartości poszczególnych obszarów – estetycznej (0,44), niematerialnej (0,55) oraz technicznej (0,64), a także uśrednionej wartości zabytkowej (0,61). Wskazuje to na fakt, iż im wyższa wartość niematerialna danego obszaru, tym większe jest zaangażowanie społeczne w jego ochronę, co z kolei przekłada się na jego wartość materialną – estetyczną i techniczną. Jak wykazały przeprowadzone badania, korelacja pomiędzy wartością zabytkową i poziomem ochrony formalnej jest słaba (0,19), co świadczy o tym, iż objęcie danego obszaru zabytkowego formą ochrony prawnej nie gwarantuje jego zachowania.

W ramach przeprowadzonych badań sprawdzono wpływ prowadzonej gospodarki leśnej na ogólną wartość zabytkową obszaru. Stwierdzono, że wartość historyczna, naukowa i niematerialna są niezależne od typu gospodarki leśnej, natomiast elementami bezpośrednio zależnymi od niej są wartość estetyczna i techniczna.

Podsumowanie

Szczegółowa analiza uzyskanych wyników pozwoliła na wysnucie następujących wniosków:

- 1) średnia wartość estetyczna i wartość techniczna są najniższe dla obszarów, w których prowadzi się odnowienie lasu metodą zrębową, natomiast najwyższe w przypadku gospodarki specjalnej stosowanej w połączeniu z ochronną oraz w przypadku metod przerębowo-zrębowych,
- 2) wartość estetyczna danego obszaru nie jest zależna od typu siedliska – dla obszarów o siedlisku lasowym i borowym uzyskano zbliżone wartości estetyczne,
- 3) o wyższej wartości estetycznej lasu w krajobrazach pamięci decyduje między innymi wiek drzewostanu – wiek gatunku panującego w drzewostanie na obszarach o najwyższej wartości estetycznej wynosi przeciętnie 92 lata, co oznacza, iż jest on wyższy o 11 lat od średniego wieku gatunku panującego określonego dla wszystkich obszarów (Ostasz 2024).

Wysoki poziom wartości zabytkowej obszarów cennych kulturowo zlokalizowanych na obszarach leśnych, takich jak leśne miejsca pamięci, jest możliwy do osiągnięcia zarówno w lasach gospodarczych, ochronnych, jak i lasach o funkcji specjalnej. Zachowanie wartości dziedzictwa na tych obszarach zależy jednak od specjalnego podejścia do kształtowania krajobrazu leśnego, przy czym decydująca jest zwłaszcza ochrona starodrzewu i grup drzew o efektywnym pokroju, a także zachowanie osi widokowych i granic wewnątrz krajobrazowych.

Poziom ochrony formalnej, którą objęto badane obszary pamięci Zbrodni Pomorskiej 1939 roku nie przekłada się na wartość zabytkową tych obszarów. Czynnikiem najbardziej istotnym z punktu widzenia zachowania wartości zabytkowej jest zaangażowanie w ochronę pamięci różnorodnych instytucji, w tym szkół i organizacji pozarządowych, a także ich dobra współpraca z administracją Lasów Państwowych.

Konflikt interesów

Autorka deklaruje brak potencjalnych konfliktów.

Źródła finansowania badań

Badania zostały sfinansowane w ramach programu stypendialnego „Stypendia Twórcze i Upowszechnianie Kultury” w 2024 roku przyznanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

**Zrealizowano w ramach stypendium Ministra Kultury
i Dziedzictwa Narodowego**

Podziękowania

Autorka dziękuje Panu Profesorowi Andrzejowi Grzywaczowi za zainspirowanie tematem badań oraz za nieocenione wsparcie merytoryczne.

Literatura

- Bank Danych o Lasach. b.d. Portal mapowy. <https://www.bdl.lasy.gov.pl/portal/mapy> (dostęp 16.12.2024)
- Barański M. 2018. Miejsce pamięci a przestrzeń pamięci, *Ochrona dziedzictwa kulturowego* 5: 33–46.
- Bogdanowski J. 1976. Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu. Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie. Komisja Urbanistyki i Architektury, Ossolineum, Wrocław, 269 s.
- Borchers R. 2011. Zbrodnie nazistowskie w powiecie kościerskim jesienią 1939 roku, *Acta Cassubiana* 13: 153–178. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Acta_Cassubiana/Acta_Cassubiana-r2011-t13/Acta_Cassubiana-r2011-t13-s153-178/Acta_Cassubiana-r2011-t13-s153-178.pdf (dostęp 16.12.2024).
- Ceran T., Mazanowska I., Tomkiewicz M. 2018. Zbrodnie pomorska 1939. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 48 s.
- Ceran T., 2022. Rudzki Most koło Tucholi, w: T. Chrzanowski (red.) Leśnicy polscy ofiarami Zbrodni Pomorskiej 1939 roku. Polskie Towarzystwo Leśne Oddział w Toruniu, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Toruniu, Toruń, s. 60–65.
- Chrzanowski T. 2022. Leśniczy Henryk Bolcek (1902-1979) – świadek niemieckich zbrodni w Tryszczynie, w: T. Chrzanowski (red.) Leśnicy polscy ofiarami Zbrodni Pomorskiej 1939 roku. Polskie Towarzystwo Leśne Oddział w Toruniu, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Toruniu, Toruń, s. 95–104.
- Dudek T. 2017. Wpływ gospodarki leśnej na estetykę krajobrazu leśnego, *Acta Scientiarum Polonorum Silvarum Colendarum Ratio et Industria Lignaria* 16 (4): 243–251. DOI: 10.17306/J.AFW.2017.4.25
- GUS. 2023. *Rocznik statystyczny leśnictwa*. <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-lesnictwa-2023,13,6.html> (dostęp 16.12.2024)
- Gundersen V.S., Frivold L.H., 2008. Public preferences for forest structures: A review of quantitative surveys from Finland, Norway and Sweden, *Urban Forestry & Urban Greening* 7: 241–258. DOI: 10.1016/j.ufug.2008.05.001.
- Gwiazdowicz D.J., Wiśniewski J. 2014. Estetyka lasu. Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie, Gołuchów, 436 s.
- Janeczko E. 2011. Możliwości kształtowania krajobrazu leśnego wzdłuż szlaków komunikacyjnych, *Sylwan* 155 (8): 563–571. DOI: <https://doi.org/10.26202/sylwan.2011084>
- Kobiałka D., Ceran T., Mazanowska I., Wysocka J., Czarnik M., Nita D., Kostyrko M., Jankowski T. 2024. An Archaeology of the Pomeranian Crime of 1939: The Case of Mass Crimes in the Szpegawski Forest (Poland), *International Journal of Historical Archaeology* 28: 469–499. DOI: 10.1007/s10761-023-00718-2
- Kujawsko-Pomorski Urząd Wojewódzki w Bydgoszczy. 2024. Spis obiektów grobownictwa wojennego – Województwo kujawsko-pomorskie. Dane udostępnione w trybie dostępu do informacji publicznej.
- Ławniczak R. 2020. Zbrodnie Pomorska 1939 na terenie powiatu chełmińskiego. Egzekucje i upamiętnienie ofiar, w: T. Ceran (red.) Rozstrzelana niepodległość. Ofiary zbrodni pomorskiej 1939. Instytut Pamięci Narodowej, Toruń, s. 87–103.
- Mazanowska I., Ceran T. 2021. Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim

- i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen), w: Mazanowska I., Ceran T., Przegiętka M. (red.) *W cieniu Einsatzgruppe. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, s. 15–115.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa. b.d. Portal mapowy. <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> (dostęp 16.12.2024)
- Ostasz E. 2024. Cultural heritage and aesthetic value of the forest in forest memorial landscapes of the Pomeranian Crime of 1939, *Przestrzeń i Forma* 60: 387–402.
- Pomorski Urząd Wojewódzki w Gdańsku. 2024. Ewidencja grobów i cmentarzy wojennych – województwo pomorskie. Dane udostępnione w trybie dostępu do informacji publicznej.
- RDLP. 2022. RDLP w Gdańsku, 2015–2022. Programy Ochrony Przyrody dla nadleśnictw. Dane udostępnione w trybie dostępu do informacji publicznej.
- RDLP. 2024. RDLP w Toruniu, 2014–2024. Programy Ochrony Przyrody dla nadleśnictw. Dane udostępnione w trybie dostępu do informacji publicznej.
- Smykowski M. 2019. The Postholocaust Landscape of Chełmno on the Ner (Kulmhof an der Nehr): An Ecological Perspective, *Journal of Genocide Research* 22 (2): 1–17. DOI: 10.1080/14623528.2019.1696027.
- Sobański P., 2019. Analiza zjawiska eutanazji w Niemczech w latach 1939-1945, *The Legal Culture* 2 (2): 33–48. DOI: 10.37873/legal.2019.2.2.33.
- Szmygin B. 2018. Miejsca pamięci – definiowanie pojęcia dla ochrony zabytków, *Ochrona dziedzictwa kulturowego* 5: 167–176.
- Tomkiewicz M. 2017. Przewodnik. Piaśnica. Miejsce niemieckich zbrodni na Pomorzu w 1939 roku. Muzeum Stutthof w Sztutowie, Wejherowo, 63 s.
- Tomkiewicz M. 2024. Zbrodnie Pomorska 1939 roku w powiecie kartuskim. Muzeum Kaszubskie im. Franciszka Tredera w Kartuzach, Kartuzy, 127 s.
- Wardzyńska M. 2009. Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 352 s.
- Witwicki M.T. 2007. Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków, *Ochrona Zabytków* 1 (248): 77–98.